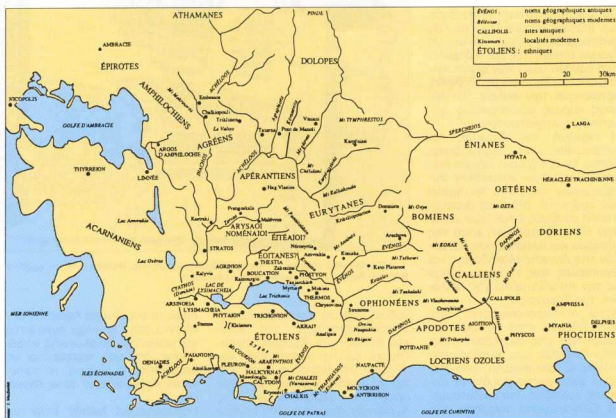

«Τοπικές φυλές» (tribes) Αιτωλίας (C. Antonetti, Les Étoiliens: image et religion, Paris 1990).

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΙΤΩΛΙΑ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ (*)

Είναι κοινός τόπος ότι, αν ο αρχαιολόγος θέλει να εργασθεί με γνώμονα τη διεπιστημονική ανάπτυξη της αρχαιολογικής έρευνας και τις κοινωνικές της εφαρμογές, είναι υποχρεωμένος να λάβει υπόψη του τις οικονομικές και ιδεολογικές παραμέτρους που σχετίζονται με τα ανασκαφικά του δεδομένα και ευρήματα. Και αντιστρόφως, είναι υποχρεωμένος να ελέγξει την ορθότητα και βασιμότητα αυτών των παραμέτρων με οδηγό τα ίδια τα ευρήματα.

Με γνώμονα, λοιπόν, την προαναφερθείσα αρχή¹, αναφέρομαι στις θρησκευτικές και κοινωνικές παραμέτρους που σχετίζονται με τα κυριώτατα Αγρίνιο, Οφιονείας και Βουκατιείς, ονόματα που, κατά τη γνώμη μου, παραπέμπουν σε προϊστορικές φυλετικές νοητικές εκδηλώσεις και επιβιώσεις, και, παράλληλα, καταθέτω, όπου αυτές υπάρχουν, τις υλικές μαρτυρίες, εκείνα δηλαδή τα αρχαιολογικά ευρήματα που, πιθανόν, αποτελούν καταγραφές αυτών των νοητικών εκδηλώσεων της προϊστορικής φυλετικής κοινωνίας της Αιτωλίας και Ακαρνανίας.

Ιωάννης Νεραντζής

Αρχαιολόγος

Για την πληρέστερη κατανόηση των θέσεων και απόψεων που θα αναπτυχθούν, καλό είναι να έχουμε υπόψη μας βασικό φυλετικό κανόνα όλων των φυλετικών κοινωνιών: Τη συνεχή, δηλαδή, μετακίνηση των φυλών, για λόγους κυρίως οικονομικούς (γεωργικούς, κτηνοτροφικούς)².

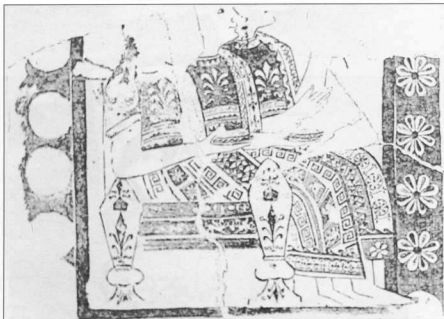
Η περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, λόγω γεωγραφικής θέσης, έγινε όχι μόνο σημείο διασταύρωσης των θαλασσιών συκοινωνιών προς όλα τα σημεία του ορίζοντα³, αλλά και αναγκαστικός σταθμός όλων των νομάδων και κτηνοτρόφων, τόσο της Ηπείρου και Ιλλυρίας όσο και αυτών της Δυτικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας, που επικοινωνούσαν με την Αιτωλία μέσω της κοιλάδας του Σπερχειού⁴.

Αυτοί οι αγροτοποιμένες, είτε διαχειμάζουν στην Αιτωλία και Ακαρνανία είτε διαπεριαιώνονται στην Πελοπόννησο, κυρίως στην Ήλιδα. Ο Bornemann, μάλιστα, λέγει χαρακτηριστικά ότι, με βάση τις ενδείξεις που διαθέτουμε, τα ζευγαρώματα ανάμεσα στα γεωργικά μητριαρχικά γέννη και κτηνοτροφικά πατριαρχικά γέννη ήταν ιδιαίτερα πολυδιάριθμα στην Αιτωλία⁵.

Στη Φυλή (=race) των Αιτωλών, λοιπόν, ή «Εθνος των Αιτωλών», είχαν συγχωνευθεί όλες οι «Τοπικές Φυλές» (=tribes)⁶, με κυριότερες των Αγραίων, των Ευρυτών, των Οφιόνων, των Αποδοτών και των Απεραντών (εικ. 1).

Πρώτοι θα μας απασχολήσουν οι Αγραίοι⁷ και ειδικά ένα ομότυπο τοπωνυμίο τους, το Αγρίνιον⁸, ανασκαφικά εντοπισμένο σήμερα, του οποίου θα αναχαιτίσουμε, μέσω της αρχαιολογίας, της μυθολογίας και της γλωσσολογίας, την κυριολεκτική του προέλευση. Οι μέχρι σήμερα επικρατέστερες απόψεις υποστηρίζουν ότι το τοπωνυμίο Αγρίνιον οφείλει την ονομασία του είτε στον ήρωα οικιστή Άγριον, γιο του βασιλιά της Πλευρώνας Πορόβανος, είτε στον πολυούχο θεό των Αιτωλών Άγριο Απόλλωνα. Αλλά τότε θα λεγόταν Άγριον⁹, και όχι Αγρίνιον¹⁰.

Δική μου άποψη είναι ότι το τοπωνυμίο Αγρίνιον είναι συγκολλημένος τύπος του τοπωνυμικού Αγρίωνιον ή Αγριάνιον και σχετίζεται με τα Αγριώνια ή Αγριάνια, αρχικά μαι-

1. Η Μεγάλη Θεά στην τρισηπόσστη έθρονη μορφή της. Μετόπη από τον αρχαίο Ναό του Θερμίου Απόλλωνος. Θέρμος Αιτωλίας.

ναδική μυητική ιερωργία οργαστικού χαρακτήρα¹¹ της «Τοπικής Φυλής» των Αγραίων, σχετιζόμενη με τη μανιοδοτική λειτουργία της Μεγάλης Θεάς, κατοπινη εορτή αφιερωμένη στον αρσενικό παρακόλουθό της Αγριώνιον Διόνυσον, του οποίου άλλη ταυτόσημη προσωνυμία ήταν και Διόνυσος - Κισσός¹², παραπέμποσα στη βλαστική ύπαρξη του Αγριωνίου Διόνυσου.

Τεκμηρίωση:

Η ίδια η λέξη Αγρίνιον δεν είναι πρωτότυπη αλλά παράγωγο τοπωνυμικό (=τοπικό) ουσιαστικό, με τη χαρακτηριστική κατάληξη -ιον, που δηλώνει τόπο. Έτσι, από την πρωτότυπη λέξη Αγριώνια ή Αγριάνια/Αγριάνια¹³ έχουμε το παράγωγο τοπικό ουσιαστικό Αγριώνιον ή Αγριάνιον, και με συγκοπή Αγρίνιον, δηλαδή τόπος όπου τελούσαν τα Αγριώνια ή Αγριάνια τόσο οι Αγραίοι, που κατοικούσαν στην Αγραία, χώρα που ο Στράβων αναφέρει ως Αιτωλική και που ο γεωγράφος Μελέτιος την ταυτίζει με το σημερινό Βάλτο, όσο και οι Αγρέμονες, που αναφέρει ο Ησυχιος ως «τόπον ἐν Αἰτωλίᾳ». Ένα άλλο παράλληλο ομόρριζο κυριώνυμο είναι οι Αγριάνες, φυλή των Θρακίων.

Αλλά και οι Θράκες μάς είναι γνωστοί όχι μόνο για την ξεχωριστή τους σχέση με τη λατρεία του Διόνυσου, αλλά και για τη φυλετική σχέση τους με την προϊστορική Αιτωλία. Επειδή

όμως το κυριώνυμο Αγριάνες δεν απαντά στην Αιτωλία, ούτε έστω και μέσω της φιλογονικής παράδοσης, δεν μας επιτρέπεται να παραγάγουμε αμέσως το τοπωνυμίο Αγρίνιον από τους Αγριάνες.

Παραμένουμε, λοιπόν, στην παραγωγή της λέξης Αγρίνιον από τα Αγριώνια ή Αγριάνια.

Αρχικά, τα Αγριώνια ή Αγριάνια ήταν, όπως προαναφέραμε, πιθανότατα μανιαδική μυητική ιερωργία, σχετιζόμενη με τη μανιοδοτική λειτουργία της Μεγάλης Θεάς, την προαπολλώνια λατρεία της οποίας εντοπίζουμε στην Αιτωλία και ειδικά στον Θέρμο, και μάλιστα στην τρισηπόσστη έθρονη μορφή της, όπως μας τη δίνει μία από τις αρχαϊκές μετέopes του ναού του Θερμίου Απόλλωνος¹⁴ (εικ. 2).

Κατά τον R. Graves, ένα από τα πολλά προσωνύμια της Μεγάλης Θεάς ήταν, πιθανότατα, Κισσία (=Κισσός), προστάτιδα των ορών κισσού και αμπελιού στην κεντρική Ελλάδα στη Θράκη, στη Μικρά Ασία και στη Συρία.

Το άλλο όνομα της Κισσίας ήταν Σεμέλη, που είναι και ένα άλλο όνομα για την Κόρη ή Περσεφόνη. Γι' αυτό, όταν ο Διόνυσος σφετερίζεται τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς, ο μύθος μάς τον παραδίδει άλλοτε ως γιο της Περσεφόνης με το όνομα Διόνυσος και άλλοτε ως γιο της Σεμέλης με το όνομα Βαχχος (=βλαστάρι).

Στη Σεμέλη, πάλι, άλλο όνομα στη Θράκη ήταν Κοττύτις και

2. Διόνυσος/Κισός ή Αγριώνιος Διόνυσος: Χάλκινο αγαλματίδιο, ύψους 0,48 μ. Παριστάει το Διόνυσο κισσοστεφανωμένο. Βρέθηκε στη Χόχλια Ευρυτανίας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθ.).

προς τιμήν της γίνονταν τελετουργίες στην πόλη των Ηδωνών. Και είναι ο βασιλιάς των Ηδωνών, ο δυνατός Λυκούργος, που κυνήγησε τις τροφές του μαινομένου Διόνυσου από το ιερό βουνό Νυσθιον. Οι μύθοι δένουν.

Κατά την τελετουργία των Αγριωνίων οι Μαινάδες, μασώντας φύλλα κισσού και πίνοντας ελατάρικο που το δυνάμωσαν με κισσό και το γλύκαιναν με υδρομέλι, μεθυσμένες, σπαράζαν το ετήσιο θύμα, το αγόρι –αρσενικό παρακόλουθο της Μεγάλης Θεάς—, όπως ήταν αρχικά ο Διόνυσος, και το έτρωγαν ωμό. Γι' αυτό και Αγριώνια σημαίνει, κατά λέξη, «πρόσκληση σε αγριότητα». Ήταν, επίσης, σημαντικές ο κισσός επειδή, καθώς και τέσσερα άλλα δένδρα, έδινε κόκκινη βαφή που τη χρησιμοποιούσαν για να βάφουν τα πρόσωπα των αρσενικών ερσάνων της γονιμότητας¹⁵, καθώς και τα πρόσωπα των ιερών βασιλιάδων. Επί πλέον, ο κισσός, όπως και το κλήμα και ο πλάτανος, έχει φύλλα με πέντε μύτες, που αντιπροσωπεύουν το διουργικό χέρι της Γης-Θεάς.

Όταν όμως ο Διόνυσος –αρσενικός παρακόλουθος της Μεγάλης Θεάς— σφετερίστηκε τη λατρεία της, η πρωταρχική τελετουργία εκτοπίστηκε από τα κοσμιότερα διονυσιακά εφευρέματα με τις ίδιες μεθυστικές ου-

σίες. Και τα προσωνύμια της Μεγάλης Θεάς έγιναν, πλέον, προσωνύμια του Διόνυσου. Τον ονόμασαν, λοιπόν, Αγριώνιο Διόνυσο και Διόνυσο Κισσό και τον γιόρταζαν στη γιορτή των Αγριωνίων, ή Αγριανίων/Αγρανίων, τον μήνα Αγριωνιον ή Αγριάνιον, στο Αγριώνιον>Αγρίνιον Αιτωλίας. Απομένει λοιπόν να αποδείξουμε αν και στην Αιτωλία ανιχνεύουμε λατρεία του Αγριωνίου/Κισσού Διόνυσου:

Στη Χόχλια Ευρυτανίας, χώρα του γνωστού Αιτωλικού φύλου των Ευρυτάνων, τα όρια των οποίων προσεγγίζουν, κατά τον ιστορικό Κ. J. Beloch¹⁶, την βόρεια πλευρά της λίμνης Τριχωνίδας και άρα και τον Θέρμον και το Αγρίνιον, η σκαπάνη χωρικού έφερε στο φως χάλκινο αγαλμάτιο, ύψους 0,48 μ., που παριστάει τον Διόνυσο κισσοστεφανωμένο¹⁷. Έχουμε, δηλαδή, έναν Διόνυσο/Κισσό (εικ. 3).

Αλλά και στη χώρα τού, γειτονικού προς τους Ευρυτάνες, αιτωλικού φύλου των Αγραιών, σε ελάχιστη απόσταση από το Αγριώνιον>Αγρίνιον, και συγκεκριμένα στις δυτικές παρυφές του λόφου Παλιόκαστρο, εγγύτατα της ανατολικής πλευράς της νέα γέφυρας Αχελώου, ο έφορος Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρος Κολώνας ανέσκαψε ένα σπουδαίο αρχαϊκό αγροτικό ιερό, στο οποίο, σύμφωνα με τη γνώμη του κ. Κολώνια, λατρευόταν ο Διόνυσος με τη Δήμητρα –μάνη της Περσεφόνης— ή και την Άρτεμη¹⁸.

Το Ιερό λειτούργησε συνεχώς από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ως το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Αλλά και ο ίδιος ο θεός Αχελώος, καθώς και οι δαίμονες Κουρήτες, αναφέρονται, σ' επιγραφή της Αγκύρας, μεταξύ των ακολουθών του Διόνυσου.

Επιπροσθέτως, το όνομα της, γειτονικής προς το Αγρίνιον, ολίγνης Φάνας, παρά το σημερινό χωριό Σταμνά, προέρχεται από Ιερό¹⁹, κατά τη γνώμη μου αφιερωμένο στον αρρενοθήλυ Φάνη, ο οποίος «ανέκυψε από το Κοσμικό Αυγό» και ταυτιζόταν με τον Αστροφαή Διόνυσον.

Τούτο το Κοσμικό Αυγό χρησιμοποιείτο «εις τους περί του Διόνυσου οργιασμούς ως μίμημα του τα πάντα γεννώντος και περιέχοντος εν εαυτώ»²⁰.

Συνεπίκουρη της θεωρίας μας έρχεται τώρα η Μυθολογία. Και όλοι γνωρίζουμε πόσο στενά είναι συνδεδεμένη η λατρεία με το μύθο. Στο επίκεντρο, λοιπόν, της λατρείας του Διόνυσου τώρα –και όχι της Μεγάλης Θεάς— στέκουν πλέον οι μύθοι του ίδιου του Διόνυσου και των θείων γυναικών που τον ανέθρεψαν και αποτελούν τη σταθερή του συνοδεία. Εμάς μας ενδιαφέρουν εδώ ειδικά οι μύθοι οι σχετιζόμενοι με την λατρεία του Αγριωνίου Διόνυσου, ή Κισσού, στη γιορτή των Αγριωνίων. Ευτυχής συγκυρία η ανάλυση αυτών αναλύει των μύθων από τον καθηγητή Βασίλειο Λαμπρινουδάκη στο βιβλίο του «Μητροπολιτική».

Για τη γιορτή των Αγριωνίων, η οποία σημειώτεον υπήρχε και σε πολλές άλλες πόλεις²¹, έχουμε δυοτυχώς φτωχότερες φιλολογικές μαρτυρίες για λίγες μόνο πόλεις. Γιορταζόταν στη Θήβα, στον Ορχομενό και στη Χαϊρών, με την ονομασία Αγριώνια. Στην Πελοπόννησο γιορταζόταν στο Άργος και στη Σικυώνα με την ονομασία Αγριάνια ή Αγράνια.

Και όμως, οι σχετικοί με αυτές τις γιορτές μύθοι –και εδώ είναι το εκπληκτικό— παραπέμπουν πάλι στην Αιτωλοακαρνανία. Ας δούμε πώς:

Ο καθηγητής Λαμπρινουδάκης εμφαντικά τονίζει ότι «το φυτό που συμβόλιζε τον αποθηήσκοντα και ανανεούμενον θείο Παίδα Διόνυσο στα Αγριωνία ήταν ο κισσός». Άρα, ο κισσοστεφανωμένος Διόνυσος της Χόχλιας Ευρυτανίας είναι ο Αγριωνίος Διόνυσος. Ο μύθος, τώρα, που μας δίνει το Διόνυσο ως γιο της βασίλοκρης του Κάδμου Σεμέλης και του Δία, μας διηγείται πως ο κισσός εμφανίστηκε την ώρα της γέννησης του Διόνυσου από τη Σεμέλη για να προσταθείσει το μικρό αγόρι απ' τις φλόγες του κεραυνού του Διός που κατέκαυσαν τη μητέρα και το ανάκτορο.

Ο μύθος, από την άλλη, για την απαρχή των Αγριωνίων του Ορχομενού ιστορεί ότι οι τρεις θυγατέρες του Μινύα, επειδή δεν ήθελαν να πάρουν μέρος στα διονυσιακά όργια των άλλων γυναικών, «κρούστηκαν» από το θεό με τη μανία του. Γι' αυτό λατρήσανε κρέας ανθρώπινο, σπαράξαν το βρέφος της μιας

τους, τον Ίππασο, και το 'φαγαν. 'Υστερα απ' αυτό, πήραν ξεφρενιασμένες τα βούνα τρεφόμενες με κισσό.

Στη βιωτική γιορτή των Αγριωνίων ομάδα γυναικών κυνηγιόταν από τον ιερέα του Διόνυσου με γυμνό σπαθί. Αυτός είχε το δικαίωμα να σκοτώσει εκείνη που θα πρόφτανε να πιάσει. Η ίδια γιορτή κρατιόταν και στο Άργος, με το όνομα Αγράνια ή Αγριάνια, αλλά εδώ συνδεόταν με τις θυγατέρες του βασιλιά Προίτου²². Όταν ο Διόνυσος —λέει ο μύθος— έφτασε στο Άργος, οι γυναίκες αρνήθηκαν να μυηθούν. Ο θεός τις τρέλανε, και τότε σκότωσαν τα μωρά που κρατούσαν στα στήθια τους και τα φάγανε. Οι κόρες, μάλιστα, του βασιλιά Προίτου περιπλανιόνταν σ' όλη την Πελοπόννησο, ενώ τις κυνηγούσε ο Μελάμπος, κορυφαίος ενός θιάσου παλικαριών που εκτελούσαν έναν εκστασιακό (ένθεο) χορό. Πάνω στο κυνήγημα, η μια τους πέθανε κοντά στη Σικυώνα και ετάφη εκεί. Οι άλλες έφτασαν στον ποταμό Μίνυο, στην Ηλεία, και εκεί καθάρθηκαν από τον Μελάμποδα, που πήρε μια τους γυναίκα του²³.

Πώς όμως, αυτός ο αγριότικος μύθος, πέρα από το ταυτοσημιο των λέξεων Αγριάνια και Αγρίνιον, «δένει» με την Αιτωλοακαρνανία; Πρότερος του Προίτου βασιλιάς του Άργους υπήρξε ο Αιτωλός Διομήδης, εγγονός του βασιλιά της αιτωλικής Καλυδώνιας Οινέας.

Ο Οινέας ήταν ευνοούμενος του Διονύσου. Σ' αυτόν πρωτοδίδασε ο Διόνυσος την παραγωγή οίνου. Ο γερο-Οινέας, όταν κινδύνευε από τον Άγριο και τους γιους του, σφετεριστές του θρόνου του, σώθηκε από το Διομήδη, που εξεστράτευσε ειδικά γι' αυτόν το σκοπό στην Αιτωλία (βλ. εικ. 3).

Ο Οινέας ακολούθησε τον εγγονό του στο Άργος και, όταν πέθανε, βάφτηκε από το Διομήδη στην Οινόη, που πήρε το όνομά του. Τον Οινέα ακολούθησε στην Οινόη και η τιμωρός του, στην Αιτωλία, Άρτεμις, και στην Οινόη τώρα λατρευόταν με το επίθετο Οινωαία. Αυτή την, αιτωλική προέλευσης, λατρεία της Οινωαίας Αρτέμιδος εθεωρείτο ότι την ίδρυσαν ο Προίτος, από ευγνωμοσύνη για τη θεραπεία των

Προϊτίδων, που η μανία τους προερχόταν από το δωρητή στον Οινέα των οίων και των αμπελών, Διόνυσο. Στην Αιτωλία, παρ'όλα αυτά, είπαμε προηγουμένως ότι εντοπίστηκε κοινή λατρεία της Αρτέμιδος και του Διονύσου σε αγροτικό ιερό στο Άλοφο Παλιόκαστρο, κοντά στον Αχελώϊ¹⁵ και εγγύτατα στο Αγρίνιο.

Ο Μελάμπος, από την άλλη, και ο αδελφός του Βίας, Μίνυες από τη θεσσαλική Ιωλκό, μετανάστευσαν στην Πελοπόννησο, αλλά έχουν δεσμούς και με την Αιτωλοακαρνανία: απόγονοί τους ιχνηλατούνται και εδώ: ο Ακαρνάν μάντης Μεγιστίας, ήρωας της μάχης των Θερμοπυλών, καυχόταν πως ήταν απόγονος του Μελάμποδος. Άλλωστε είναι γνωστοί οι φυλετικοί δεσμοί των Αιολών της Θεσσαλίας με την Αιτωλοακαρνανία.

Το ότι, συνάμα, τις κόρες του Προίτου ο Μελάμπος τις εξάγγεισε στη χώρα των Ηλείων, οι οποίοι ο Ηλείος προέκυψαν από τη συγχώνευση των ντόπιων Επειών και των Αιτωλών, παραπέμπει και πάλι στην Αιτωλία.

Αλλά οι μύθοι των Προϊτίδων και του Αιτωλού Οινέα εφάπτονται για μια ακόμα φορά και στην Σικυώνα, που προαναφέραμε: συγκεκριμένα, στο ιερό του Απόλλωνα που έχτισε ο Προίτος στη Σικυώνα, γιατί, σύμφωνα με την παράδοση των Σικυωνίων, εκεί γιατρεύτηκαν οι θυγατέρες του και όχι στην Ήλιδα, δείχνονταν από τους ιερείς η λόγχη με την οποία ο γιος του Οινέα Μελέαγρος σκότωσε τον Καλυδώνιο Κάπρο. Το όπλο εθεωρείτο ότι ανεβήθη από τον ίδιο τον Μελέαγρο.

Και θα ήθελα να κλείσω το θέμα της προέλευσης του τοπωνυμίου ΑΓΡΙΝΙΟΝ με ένα, συνεπικύρου της θεωρίας μου, ερώτημα: κατά πόσον είναι τυχαίο και συμπτωματικό το ότι η λέξη «Αγρίνιον» προσομοιάζει με τη λέξη «αγρήνιον», που, κατά τον Ησυχίο (Ήσυχ. και Πολυδ., 4.116), σημαίνει «το δικτυοειδές επίβλημα εξ έριών δ' περιετίθεντο οι οπαδοί του Βάκχου και οι τὰς έπωδωνας λέγοντες», παραπεμπώντας έτσι, και πάλι, στη λατρεία του Διόνυσου; Να το φορούσαν, άραγε, το «αγρήνιον» και στη γιορτή των Αγριωνίων στο Αγρίνιο; Ενδεικτικό δε της ιερότητας

3. Ο Διομήδης εκδικείται τον Άγριο, που είχε Αιτωλία (Ποσειδωνιακή υδρία, 340-330 π.Χ. Εκδοτική Αθηνών, 1986, τ. Ε, σ. 315, εικ. 229).

που είχε το «αγρήνιον» είναι το ότι με αυτό ήταν καλυμμένος και ο περιφίμος Ομφαλός των Δελφών²⁴.

Εδώ, λοιπόν, στην αιτωλική γη, στο Αγρίνιον, ο θεός Διόνυσος έδωσε, αλλά και διατήρησε μέχρι σήμερα το όνομά του Αγριωνίος (=Κυνηγός)²⁵. Οι άλλες δύο «τοπικές φυλές» της Αιτωλίας που θα μας απασχολήσουν τώρα είναι, οι Οφιονέες, και αυτή των Βουκατιών, εθνικά που υποδηλώνουν ότι στην Αιτωλία συναπαντώνται ίχνη από δύο τοτεμικά κατалоιπα.

Σημειώθουν ότι τόσο ο ελληνιστής George Thompson όσο και ο ακαδημαϊκός Μιχαήλ Σακελλαρίου δέχονται την ύπαρξη τοτεμικών γενών στην προϊστορική Ελλάδα²⁶.

Η χώρα των Οφιονέων καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα της Αιτωλίας και οι Οφιονείς ήσαν όμοιοι με τους Ευρυστάνες, τους Αποδωτούς και τους Λοκρούς (χάρτης). Σπουδαιότερη πόλη της η θαμμένη σήμερα στην τεχνητή λίμνη του Μόρνου, το Κάλιον ή Καλλιπόλις²⁷.

Το εθνικό Οφιονείες είναι συγκοπτόμενος τύπος της λέξης Οφιονέες, δηλαδή Φιδογέννητοι —παναπεί Φιδογένης. Φέρουν,

Επιτεριστεί το θρόνο του Οινέα στην Καλυδώνια νύμφη, British Museum - Ελληνική Μυθολογία,

Ένα εύλογο ερώτημα, τέλος, που προκύπτει εδώ είναι πού ακριβώς έκειτο το θρησκευτικό κέντρο των Οφιονέων. Αν δεχθούμε ότι το θρησκευτικό τους κέντρο βρισκόταν στην κυριότερη πόλη τους, το Κάλλιον ή Καλλίπολις, τότε το ερώτημα απαντάται εύκολα. Διαφορετικά, ισχύει ως απάντηση η υπόθεση του Γ. Σωτηριάδη (*Ζητήματα Αιτωλικής Ιστορίας και Τοπογραφίας*, Β.Σ.Η. XXXI (1907), σ. 315, σημ. 1) ότι:

«Και παρ' αυτήν την κοίτην του Μόρνου, αμέσως μετά την εις αυτόν συμβολήν του Κόκκινου, παρετήρησα ικανά λείψανα αρχαίων τειχών, περιβαλλόντων μέγα τετράπλευρον, πιθανώς τέμενός τι, ως το εν Θέρμω του Απόλλωνος. Ίσως κατά την κεντρικήν ταύτην θέσιν μεταξύ των μεγάλων βουνών υπήρχε και άλλο σημαντικόν ιερόν, ως θρησκευτικόν κέντρον των βορειοτέρων Αιτωλών, όπως ήτο ο Θέρμος εν τη νοτία μάλλον Αιτωλία. Πάντως η θέσις θα ήτο καταλληλοτάτη, με μοναδική μάλιστα, ως τόπος συγκεντρώσεως των Αποδωτών, Καλλιέων, Βωμιέων και των λοιπών Οφιονέων εξ αφορμής λατρείας τινός και προς πολιτικούς ή εμπορικούς σκοπούς».

Καλό είναι, λοιπόν, ο μελετητής των αρχαιολογικών ευρημάτων του Καλλιού να λάβει υπόψη του και αυτήν την κοινωνικοθρησκευτική παράμετρο.

Τώρα, όπως το τοτέμ γίνεται θεός, έτσι και η τοτεμική τελετή γίνεται θυσία²⁹.

Το επιβεβαιώνει ένα άλλο τοτεμικής καταγωγής εθνικό, η λέξη Βουκατιείς, σύνθετη από το βους και καίνω (=θυσιάζω), που μας παραπέμπει και στα αθηναϊκά Βουφόνια³⁰.

Η σημασία, τώρα, της λέξης Βουκατιείς –οι θυσιάζοντες βόδια–, και το ότι οι επιγραφές μάς τη δίνουν μόνον ως εθνικό «Τοπικής Φυλής», και ποτέ ως γεωγραφικό όνομα, καθώς επίσης και το ότι Βουκάτιος είναι και όνομα μνήδος στην κεντρική Ελλάδα –και ως γνωστόν πάντοτε ονόματα μνηνών σχετίζονται με γονιμικές και θρησκευτικές τελετουργίες–, όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα πως η λέξη «Βουκατιείς» δήλωνε, αρχικά, όνομα γένους τοτεμικού.

Φαίνεται, λοιπόν, πως αρχικά οι

Βουκατιείς, ως γένος, είχαν ένα πανηγύρι ανάλογο με τα αθηναϊκά βουφόνια, με την επωνυμία Βουκάτια. Πανηγύρι που φέρνει φανερά τα σημάδια πως πλάστηκε πάνω στο πρότυπο ενός κοινού συμποσίου του γένους.

Στεκόταν στη θυσία ενός βοδιού που την ακολουθούσε μία ιεροτελεστία εξαγνισμού, σαν εκείνες που συνηθίζονται στις παραβάσεις του τοτεμικού ταμπού, καθώς ο τοτεμισμός εμπόδιζε τα μέλη του τοτεμικού γένους να τρώνε το τοτεμικό τους είδος. Εμπόδιζε δηλαδή την Τοτεμική Μετάληψη.

Όταν πλέον η τοτεμική ιερουργία αναγνωρίζεται, όπως είπαμε, σε θυσία του τοτεμικού ζώου²⁶, τότε, κατά τον Παναγιώτη Λεκατσά³¹, η τοτεμική μετάληψη παίρνει άλλη τροπή, ειδικά στα κτηνοτροφικά γένη:

Σ' αυτά η τοτεμική απαγόρευση μετασχηματίζεται σε κανόνα αποχής που προστατεύει τα ζώα της κτηνοτροφικής οικονομίας, συγχωρώντας τον ιερουργικό μόνον σκοτωμό τους, δηλαδή τη θυσία.

Ο τρόπος που διάλεγαν το βόδι –παράκινείται να φάει κάμποσο γέννημα, απιθωμένο γι' αυτό πάνω στο βωμό (Παυσ., I,24,4)– έχει σκοπό να ρίξει την ευθύνη στο ζώο.

Ένα μέρος του ζώου προσφέρεται στο θεό και το άλλο τρώγεται από τους λάτρεις του, σ' ένα συντραπέζωμα του γένους και του θεού του. Είναι μεταληπτική ιερουργία που συνεχίζει την Τοτεμική Μετάληψη, μιας και οι λάτρες αφομοιώνουν τη μυστική δύναμη του καθιερωμένου τους ζώου. Σκοπός της εδώ είναι ο δεσμός της «κοινωνίας» που δημιουργείται ανάμεσα στα μέλη και στο θεό με το φάγμα της ίδιας ουσίας.

Το τομάρι του θυσιασμένου ζώου, ύστερα, παραγιομίζεται με άχυρο και ζεύεται στο αλέτρι, άλλη μία ένδειξη που υποβάλλει την ιδέα πως το ταμπού που καταπατήθηκε μπορεί να 'ταν η αρχαία απαγόρευση της σφαγής «αρστήρων βίων»³².

Όπως βλέπεται, η φυλετική κοινωνία της Προϊστορικής Αιτωλοακαρνανίας, κι αν φτωχική τη βρήκαμε, δεν μας γέλασε. Κρύβει ακόμα πολλά μυστικά τούτοσ ο τόπος.

δηλαδή, τοτεμικό όνομα με τοτέμ του γένους το φιδί²⁸. Από το φιδόγενος αυτό προέκυψε, βαθμιαία, η μεγαλύτερη φυλετική μονάδα, η «τοπική φυλή» των Οφιονέων.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το εθνικό Οφιονείες επιμαρτυρεί και το επόμενο στάδιο εξέλιξης του τοτεμισμού στην προϊστορική Ελλάδα, δηλαδή το στάδιο της προβελιστικής φιδολατρίας. Στη φιδολατρία το τοτέμ του γένους αντικαταστάθηκε από ένα γενικευμένο σύμβολο μετασάρκωσης. Είναι τοτεμισμός σε παραλλαγμένο τύπο. Επόμενο στάδιο η πρωολατρία ή νεκρολατρία, όπου οι ήρωες είχαν το συνήθιστο να φανερώνονται σαν φιδιά. Συμπερασματικά, φαίνεται πως, όταν ολόκληρο το τοτεμικό σύστημα γκρεμίστηκε και εξέλιπε αυτή η τοτεμική φιδολατρία του γένους των Οφιονέων, η λέξη Οφιονείες επιβιώνει στους ιστορικούς Χρόνους σαν εθνικό, πλέον, της «τοπικής φυλής» των Οφιονέων, γιατί επιβιώνουν φυλετικές παραδόσεις κυνηγετικών φυλών, όπως αυτές των Οφιονέων, που ασχολούνται ακόμη με το κυνήγι, ως βασικό μέσο βιοπορισμού, ή εκμεταλλευόμενοι τις γνώσεις τους γύρω από τα φιδιά και τα δηλητηριά τους.

Σημειώσεις

1. Αρχή η οποία στηρίζεται στη θέση των: Γ. Χουμρουδάκη, «Ανθρωπολογικά», 1/1980, Βόλος, σσ. 3-7, Χρ. Ντούμα, «Εθιμα και θεομοί της Πρωτοκυκλοδικής Κοινωνίας», «Επιστημονική Σκέψη», 41, 77-81, και «Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία», το αυτό, 44/1989, σ. 8.
2. G. Thomson, «Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία - Το προϊστορικό Αιγαίο», Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, χ.χ.ε., σ. 249.
3. Κ.Θ. Συριάπουλος, Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Βιβλιοθήκη της εν Αθ. Αρχ. Εταιρείας, 1968, σσ. 7 και 9. Ι. Νεραντζής, «Όψεις της Φυλετικής Κοινωνίας στην προϊστορική Αιτωλία και Ακαρνανία», Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 1988 (έκδοση 1991), σσ. 27-34.
4. Κ. Στεριάπουλος, Η αρχαία Αιτωλία, Αθ. 1939, σσ. 20, 35, 90, καθώς και G. Thomson, ο.π., σ. 470, σμμ. 186, και σ. 471, σμμ. 193.
5. E. Borneman, Η πατριαρχία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθ. 1988, σ. 154.
6. Μ. Σακελλαρίου, «Πολιτεία, Οικονομία, Κοινωνία», Ι.Ε.Ε., τ. Β', Αθ. 1971, σ. 35. Αφετέρου, ο όρος «τοπική φυλή» (=tribe) είναι δόκιμος και καθιερωμένος σήμερα μεταξύ των ανθρωπολόγων, και σύμφωνα με το λεξικό Κοινωνικών Επιστημών (λέξη: τοπική φυλή), εκδ. UNESCO/ΕΛΛΗΝ. Παιδεία, 1972, τ. Γ, σσ. 1050-1053, σημειώνεται «σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο περιλαμβάνει διαφορές τοπικές ομάδες. Σύμφωνα, λοιπόν, με το Θουκυδίδη (3.4-4.5), η φυλή (race) ή «Εθνός των Αιτωλίων» ήταν υποδιαιρεμένη, τον 5ον αι. π.Χ., σε τρεις «τοπικές φυλές» (=tribes), τους Ευρυτανές, τους Αποδωτικούς και τους Οφιωνείς.
7. Αναλυτικά περί των Αγριώνων και της χώρας αναγύρα Αγραίας, δεξ: Κ. Στεριάπουλος, ο.π. (όπου και αναλυτική βιβλιογραφία), Μάρκου Α. Γκιόλια, Ιστορία των αρχαίων Ευρυτανών, Αθ. 1992, C. Antonetti, «Agraioli et Agrioli», Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie», DHA, 13, 1987, της αυτής, C. Antonetti, «Il santuario apollineo di Termo in Etolia», in Melanges P. Leveau, Paris, IV, 1990, της αυτής, «Les Etoliens, image et religion», Paris 1990, W.J. Woodhouse, Aetolia, 1973 (αντ.) RE, II, 888-9. Μελετιού, Γεωγραφία, εκδ. Γαζή, Βενετία 1807', Διονυσίου Πύρρου, Γεωγραφία, Ναύπλιο 1834', 212.
8. Bursian, Geographie von Griechenland, Leipzig, A.E. 1905, L. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860.
9. Πληροφορίες περί του αρχαίου Αγρινίου παρέχει πρώτος ο Πολύβιος (Ιστορία, 5.7.7.)
9. Είς την Κρήτη απαντά αρχαία πόλη με το όνομα Αγρινίο, που βρίσκεται κοντά στο σημερινό Ρέθυμνο: δεξ Εγκυκλοπαίδεια «ΓΙΟΒΑΝΝΗ», 1982, τ. Α', σ.

134, λ. Αγρινίο.

10. Για τις θεωρίες περί της προελεύσεως του ονόματος Αγρινίου δεξ και : Θωμάς Μπακόρος, Αιτωλία-Ακαρνανία: Μνημεία - Ήρωες - Θρύλοι, έκδοση του συγγραφέα, Αθ. 1968, τ. Α', σσ. 72-78.
11. Π. Λεκατσάς, Διώνυσος, εκδ. Σχ. Μωραϊτή, 1971.
12. R. Graves, Ελληνικοί μύθοι, (1955), εκδ. Πλειας - Ρούγκας, τ. Α', σσ. 113-114. Π. Λεκατσάς, Το Θείον Δράμα. «Κείμενα», 1976, σ. 21.
13. Διεξοδική παρουσίαση της γιορτής των Αγρινίων ή Αγριανών, ή Αγριανών δεξ:
- Β. Λαμπρινουδάκης, Μηρογραφία, Αθήνα 1971, με πλούσια βιβλιογραφία και παραπομπές στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.
- Erwin Rohde, Psyche (repr. 1987), Ares Publishers, Chicago, σσ. viii, 28, και IX, 11-12.
- Jane E. Harrison, Prolegomena to the study of Greek Religion, (f.p. 1903), Princeton, U.P. 1991, σ. 464.
14. Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφές εν Θέρμω, Αι μετόπαι του ναού του Θερμίου Απόλλωνος, ΑΕ (1903), σσ. 91-94.
15. Πασασιάν, Β.2.5.
- R. Graves, ο.π., τόμ. Α', σ. 114, Μύθος 27.12.
16. Karl J. Beloch, Zur Karte von Griechenland, Klio IX, 1911, 446 Π.Ι. Βασιλείου, Η Αρχαία Ευρυτανία, Ρομαιο-Λατίνικο Ημερολόγιο, 1961, σ. 9.
17. Σέμνη Καρούζου, Eine Bronzestatue des Dionysos aus Aetolien: Wandlungen Studien zur antiken und neuen Kunst Ernst Hermann - Wedekind gewidmet, Waldsassen 1975, σσ. 205-216.
- Claudia Antonetti, Les Etoliens..., σσ. 227-8, φωτογραφία ειδικού.
- Πάνος Ι. Βασιλείου, «Ο κισσοστεφανωμένος Διώνυσος της Ευρυτανίας», περ. «Φθιώτις», Λαμία, τεύχ. 19/1959, σ. 35-37, και «Ο Πας Χοχλίας Ευρυτανίας», Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών, τομ. Ε', Αθήνα 1974-1975, σσ. 557-558.
18. Λάδ. Κολώνια, Αρχαϊκό Αγορτικό Ιερό στη Σποκάτια Αιτωλίας, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλίας (Αγρίνιο 1988), εκδ. 1991, σ. 167.
19. - Κ. Στεριάπουλος, ο.π., σσ. 103 & 104, σμμ. 1.
- Πασασιάν 10, 18.
- Klaffenbach, ΙΑ, 81.
- Woodhouse, ο.π., 141 κ.ε., 163.
- Στέφ. Βυζάντιος, λέξη Φαναί.
- Schobes, R.E. Suppl. V 107 nr 178.
- R. Graves, ο.π., τ. Α', σσ. 7-8.
20. Β. Λαμπρινουδάκης, Μηρογραφία, σ. 355.
21. H. Jeanmaire, ο.π., 105, W. Otto, ο.π., 118, Β. Λαμπρινουδάκης, ο.π., 177.
22. G. Thomson, ο.π., 133, Β. Λαμπρινουδάκης, ο.π., 307.
23. Απολλ., 2.2.2., Ηρόδ., 9.34, Στράβ., 346, Διόδωρ., 4.68, Πασ., 2.18.4., 5.15.10.8.17., G. Thomson, σ. 471 σμμ. 218.

24. Jane Harrison, Themis, London, Merlin Press, 1989, αντ., σ. 398.
25. Πλούτ., Αντων. 24.
- Θ. Μπακόρος, ο.π., τ. Α', 72.
- H. Jeanmaire, ο.π., 331.
- Liddell - R. Scott, ο.π., 30.
- G. Thomson, ο.π., σσ. 73-82.
- I.E.E. ο.π., τ. Α', 364.
27. Περισσότερα περί των Οφιωνέων και της Καλλιπόλεως: Πάντος Α. Πάντου, Τα σφραγίσματα της Καλλιπόλεως, Αθήνα 1985, passim.
- Επίσης: S. Bommelle & P. Doorn, Aetolia and the Aetolians. - Studia Aetolica 1 -, Parnassus Press, Utrecht 1987, σ. 25.
- C. Antonetti, Les Etoliens: Image et Religion, Paris 1990, passim.
28. Καθ' υποδείξει του εφόρου Αρχαιότητων Λαϊάκ, Κ. Πάντου, πρώτος που θεωρείται ότι η λέξη ΟΦΙΟΝΕΙΣ αποτελεί ένδειξη τοτεμοτικού είναι ο Kuster στο βιβλίο του «Die Schlange in der Griechischen Religion und Kunst», Diss. Gießen 1913. Ίδια γνώμη έχει και W. Woodhouse, Aetolia, σ. 66, σμμ. 3, γράφοντας: «Οι Οφιωνείς λοιπόν είναι "άνθρωποι του φιδιού", σαφής ένδειξη τοτεμοτικού...».
- Ο Θουκ. (III, 94.5) χρησιμοποιεί τον τύπο Οφιωνείς, αλλά το όνομα της φυλής βρίσκεται στο συντομότερο τύπο Οφίς στον Στράβωνα (10.2.5).
29. G. Thomson, ο.π., 24.
30. Ν. Παπαχρήστου, Η Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, εκδ. Αθ. 1987, σ. 153, G. Thomson, ο.π., 79.
31. Π. Λεκατσάς, Διώνυσος, 22.
32. G. Thomson, Αιχμήλος και Αθήνα, εκδ. «Θεωρία», 1983, τ. Α, 24.25. Σχετικά με την έννοια της θύσιας δεξ: -H. Jeanmaire, Διώνυσος (1951), 1985, 326-332, 340. - W. Otto Διώνυσος (1993), σσ. 108, 162 κ.ε., 188.

(*) Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη και ολοκληρωμένη μορφή της εισήγησής μου με τον ίδιο τίτλο, που ανακοινώθηκε στο Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας - Μεσολογγίου 13-15/12/1991.

Υποβλήθηκε δε και εγκρίθηκε ως διπλωματική εργασία, με την οποία μου χορηγήθηκε «Μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης» στην Αρχαιολογία, από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Religious and Social Institutions in Prehistoric Aetolia and Acarnania

I. Nerantzis

The article deals with the religious and social parameters which are related to the names Agrinion, Ophieneis and Voukatis, that, according to the author's opinion, refer to Prehistoric racial and intellectual expressions and survivals. At the same time the existing archaeological finds, which may probably represent «recordings» of these intellectual manifestations, are inventoried.